

УЛСЫН НӨӨЦИЙН САЛБАРУУДЫН ХЭЭРИЙН ТУРШИЛТЫН ТАЛБАЙД ТАРИАЛАГДСАН БУУДАЙН СОРТУУДЫН СУДАЛГААНЫ ДҮН

Х.Мягмаржав¹, Н. Одмаа², Б. Батдорж³

¹ДХИС-ийн ОБС-ийн Эдийн засаг-нөөц, ар талын тэнхимийн эрхлэгч,
доктор, дэд профессор, дэд хурандаа

²ДХИС-ийн ОБС-ийн Эдийн засаг-нөөц, ар талын тэнхимийн багш

³ДХИС-ийн Ахисан шатны боловсролын сургуулийн магистрант

Цахим шуудан: myagmarjav@mier.mn

Хураангуй

Онцгой байдлын ерөнхий газрын дэргэдэх Гамшиг судлалын хүрээлэнгийн бүтцэд 2018 онд Нөөц судлалын төвийг байгуулан харьяалалд нь Улсын нөөцийн үр тарианы салбаруудыг түшиглэн Сорт сорилтын байнгын ажиллагаатай секторыг ажилуулж байна.

ХХААЯ-ны дэргэдэх Улсын сорт сорилтын зөвлөл, Ургамал газар тариалангийн хүрээлэн, ХААИС-ийн эрдэмтэд, багш болон ОХУ-ын Красноярскийн Газар Тариалангийн их сургуультай хамтран ганд тэсвэртэй сортуудыг нутагшуулах зорилт тавин гурав дахь жилдээ Их нууруудын хотгорын бүсийн томоохон төлөөл болох Увс аймгийн Баруунтуруун сумын нутаг дэвсгэрт зусах буудайн 18 –н сортын хээрийн туршилтыг тавьж ирсэн.

2020 оны хувьд ургамал ургалтын хугацаанд хөрс, агаарын дулааны хангамж сайн, хөрсний чийгийн хангамж дунд зэрэг V сар, чийгийн дутагдалтай, VII, VIII сард чийг хангалттай байлаа.

Түлхүүр үгс: Сорт сорилт, соёололт, бутлалт, ургалтын хугацаа

Удиртгал

Судалгааны ажлын үндэслэл: Сүүлийн жилүүдэд ажиглагдаж буй уур амьсгалын өөрчлөлтийн улмаас манай оронд гангийн давтамж өсөж, халуун өдрүүдийн тоо нэмэгдэн, хур тундас орох өдрүүдийн тоо цөөрч хөрс, ургамалаас уурших чийг хэмжээ ихсэж байна¹. Монгол улсын стратегийн нөөцийн чухал нэр төрөл болох буудайн ургац болон түүний чанар нь байгаль цаг уурын нөхцөл, тариалах үрийн чанараас шууд хамаардаг. Манай орны жилийн буудайн үрийн жилийн хэрэгцээ 48000 тонн байдаг бөгөөд тариаланчид 35000 орчим тонн үрийг өмнөх жилийн ургацаасаа авч нөөцөлдөг. Энэ нь нийт хэрэгцээт үрийн үрийн 75

¹ Н. Насанбаяр, Д. Сайнбаяр “Ойн гал, түймэр гангийн эрсдлээс сэргийлэх арга” сэдэвт илтгэл, 2019 он

орчим хувийг дахин тариалсан үр эзэлж байна. Онцгой байдлын ерөнхий газрын харьяа Улсын нөөцийн салбар, Тариалан эрхлэгчдийг дэмжих сангаас жил бүр 8000 тонн үрийг тариаланчдад олгодог бол үлдсэн 5000-6000 тонныг ОХУ –аас импортоор хангаж байна². Буудайны нэгж талбайгаас авах ургац бага, тогтворгүй байгаад олон хүчин зүйл нөлөөлж байгаа боловч өөрийн орны цаг уурын нөхцөлд сайн зохицсон богино хугацаанд боловсордог, өвчлөлт багатай, өндөр ургацтай сорт үйлдвэрлэлд цөөн байгаа явдал гол шалтгааны нэг болсоор ирсэн. Гандуу хуурай уур амьсгалтай манай орны нөхцөлд сортын ач холбогдол нэн өндөр юм. Цаг уур хуурайсч дулаарахын хирээр ган, халуунд тэсвэртэй чанартай арвин ургацтай шинэ сортыг үйлдвэрлэлд нэвтрүүлэх шаардлага урган гарч байна. Эх орны сортууд буудай тариалж буй талбай ба ургацын 30 гаруй хувийг, үлдсэн хувийг ОХУ, БНХАУ-ын хуучин, тохиромжгүй сортууд эзлэж байна. Эх орны шинэ сортууд нь селекцийн ажлын үе шат бүрд нутагшсан сортуудтай харьцуулагдан судлагдаж шалгарсан, тухайн газар нутагтаа хамгийн сайн зохицсон сортууд байдаг. Газар тариалан эрчимтэй хөгжиж байгаа улсуудад сорт шинэчлэлт хурдасч богино хугацаанд шинэ сортууд үйлдвэрлэлд нэвтэрч, улам сайн сортоор хурдан солигдож байна. Манай оронд селекцийн сайн сортууд бүтээгдэж байгаа боловч үйлдвэрлэлд эрчимтэй нэвтэрч чадахгүй байна³.

Иймд стратегийн нөөцийн чухал нэр төрөл болох буудайн сорт сорилтын хээрийн туршилтын ажлыг батлагдсан арга зүйн дагуу, газар тариалангийн зонхилох бүс болон дэд бүсүүдэд, Онцгой байдлын харьяа Улсын нөөцийн цэг, салбаруудыг түшиглэн зохион байгуулах зайлшгүй шаардлага урган гарч ирсэн.

Сэдвийн судлагдсан байдал: Тухайн сэдвээр Я.Мягмарсүрэн Монгол оронд зусах буудайн селекцид өвөлжих буудайг ашигласан дүн. ХАА-н боловсролын доктор (Ph.D)-ын зэрэг горилсон бүтээл Дархан-Уул 2000, Цэрэндолгор С. Зусах буудайн ган тэсвэрийг үнэлсэн дүн.”ХАА-н ухаанаар боловсролын докторын зэрэг горилсон бүтээл” Улаанбаатар 2009, С.Батболд, П.Эрдэнэчимэг, Б.Ганбаатар, Я.Мягмарсүрэн нар “Шинэ сортуудын судалгаа”, 2013 зэрэг бүтээлүүдийг туурвисан байна.

Судалгааны ажлын зорилго: Дэлхийн дулаарал, уур амьсгалын өөрчлөлттэй холбоотойгоор газар тариалангийн үйлдвэрлэлд хязгаарлагч хүчин зүйлүүдийн нөлөө нэмэгдэж буй цаг үед ганд тэсвэртэй, богино хугацаанд боловсрох чадвартай, аливаа өвчин, хортонд бага нэрвэгддэг, уураг амин дэмээр буудайн сортыг шалгаруулах, нутагшуулахад судалгааны ажлын зорилго оршино. Энэхүү зорилгыг биелүүлэхийн тулд дараахи зорилтуудыг дэвшүүлж байна.

²Б. Ганбаатар, Ц. Долгор “Үр тарианы шинэ сортууд” сэдэвт илтгэл, 2015 он

³ Я. Мягмарсүрэн “Зусах буудайн нутагшсан Дархан-160 сортыг тариалах технологи”, 2018

1.Буудайн сорт сорилтын хээрийн туршилтын арга зүйг боловсруулж баталгаажуулна.

2.Улсын нөөцийн салбаруудыг түшиглэн тавигдсан сорт сорилтын хээрийн туршилтын дүнг нэгтгэн дүгнэх.

3.Хээрийн туршилын дүнг үндэслэн шалгарсан сортуудыг ХХААЯ-ны дэргэдэх Улсын сорт сорилтын зөвлөлийн хуралдаанд нутагшсан болон ирээдүйтэй сортоор батгалуулахаар санал оруулах

4. Шалгарсан сортуудын тариалалтын технологи зөвлөмж гаргана.

Судалгааны арга зүй

Увс аймгийн Баруунтуруун сум дахь УНСалбар, Төв аймгийн Жаргалант сум дахь УНСалбар, Сэлэнгэ аймгийн Орхонтуул сум дахь УНСалбар, Булган аймгийн

Сэлэнгэ сум дахь УНСалбар, Хэнтий аймгийн Өмнөдэлгэр сум дахь Улсын нөөцийн салбарын талбайд сорт сорилтын хээрийн туршилт тавигдсан.

Тариалалтын хугацаа: 5 дугаар сарын 10 -15 ны хооронд.

Буудайн сортуудын үрийн норм: 4 сая ширхэгээр бодож, мөр хооронд 15 см, ургамал хооронд 2 см схемээр гараар тарилтыг хийж гүйцэтгэсэн. Хээрийн туршилтын нэг дэвсгийн хэмжээ 5 м², туршилтыг 14 хувилбар, 4 давталттайгаар, 54 дэвсэгт байрлуулсан. Туршилтыг 140 м² үндсэн талбарт, хамгаалалтын зурвастайгаар тооцож нийт талбай 210.5 м² талбайд тавьсан.

Ургалтын хугацаанд хог ургамлыг гараар түүж устган, ургацыг дэвсэг бүрээр хэмжиж, хогт хольцийг тодорхойлон цэвэрлэж биологийн болон аж ахуйн ургацыг тооцож гаргасан. Үрийн хээрийн цухуйцыг бүрэн соёолсны дараа дэвсэг бүрт 0.25 / 30*83.4 см/м² талбайд цухуйцыг тариалсан үрийн тоонд хуваан

тодорхойлж, амьдралтыг хээрийн цухуйцаар тоологдсон ургамлын тоотой харьцуулан амьдралтын хувь буюу амьдралтыг тооцсон.

Үзэгдэл зүйн ажиглалт, ургац, ургацын бүтцийн задлан шинжилгээг УГТЭШХ-ийн эрдмийн зөвлөлөөр батлагдсан арга зүйн дагуу хийж гүйцэтгэлээ. Туршлага судалгаанд Улсын сорт сорилтын арга зүйг баримтлав.

Ажиглалт судалгаа: Таримлын үзэгдэл зүйн ажиглалт

- Тарилтаас – Цухуйлт

- Цухуйлтаас – Бутлалт

- Бутлалтаас - Түрүүлэлт

-Түрүүлэлтээс -Сүүн болц

-Сүүн болц-Аарцан болц

-Аарцан болц Бүрэн болц гэсэн үе шатаар хийж гүйцэтгэсэн.

Хүснэгт 1

Хээрийн туршилт тавигдсан бүс нутгийн байгаль цаг уурын нөхцөл

Аймаг, сум	Газар тариалангийн бүс	Дэд бүс	Далайн төвшнөөс дээш, м	Ургамал ургах хугацаа	Идвэхтэй дулааны нийлбэр /t°/	Хур тундасны хэмжээ /мм/
Увс аймаг Баруунтур уун сум	Их нууруудын хотгорын бүс	Хуурай сэрүүн	800-2180	100-115	1600-1900	100-150
Төв аймаг Жаргалант сум	Тариалангийн төв бүс	Хуурай сэрүүвтэр	900-1200	80-95	1600-1800	170-230
Сэлэнгэ аймаг Орхонтуул сум	Тариалангийн төв бүс	Хуурайдуу сэрүүвтэр	900-1250	80-95	1550-1800	200-220
Булган аймаг Сэлэнгэ сум	Тариалангийн төв бүс	Хуурайдуу сэрүүвтэр	950-1300	80-95	1550-1800	200-220
Хэнтий аймаг Өмнөдэлгэр сум	Тариалангийн төв бүс	Чийглэгдүү сэрүүвтэр	900-1100	85-95	1600-1700	180-230

1.Увс аймгийн Баруунтуруун сум дахь Улсын нөөцийн цэгийг түшиглэн тавигдсан сорт сорилтын хээрийн талбайн туршилт нь Их нууруудын хотгор, Алтайн уулсын гол хөндийн тариалангийн бүсийн байгаль цаг уурын хуурай сэрүүн дэд бүсийг төлөөлүүлсэн томоохон судалгааны ажил болж байгаа юм.

Хуурай сэрүүвтэр дэд бүсэд хүрэн, цайвар хүрэн, элсэнцэр хөрс зонхилно. Далайн төвшнөөс дээш 800-1200 м өндөрт өргөгдсөн. Ургамал ургах хугацаа 100-115 хоног. Жилд унах хур тунадас нь 100-230 мм. 5⁰ –ээс дээш дулааны нийлбэр нь 1600-1900⁰. Энэүү дэд бүсэд Баян- Өлгий, Увс аймгийн бүх сум, Завхан аймгийн Дөрвөлжин сумд орно⁴.

⁴ Н. Бямбажав “Газар тариалан”, сурах бичиг, 2006

Хүснэгт 2

Туршилтын талбайн хөрсний задлан шинжилгээний дүн

№	Лаб №	pH	Давс, %	ЦДЧ, ds/m	CO ₂ , %	Солилцох суурь, мг-экв/100гр			Ялзмаг %	Шим тэжээлийн элементүүд мг/100гр	
						Ca+ Mg	Ca	Mg		P ₂ O ₅	K ₂ O
1	18/027	7.9	0.04	0.094	-	23	20	4	1.4	1.6	15

Хүснэгт 3

Хөрсний механик бүрэлдэхүүн

№	Лаб №	Механик ширхэгүүд, % ширхэгийн хэмжээ, мм						
		1-0.25	0.25-0.05	0.05-0.01	0.01-0.005	0.005-0.001	<0.001	<0.01
1	18/027	25.6	42.2	13.4	2.9	9.5	6.4	18.8

Жич: Энэхүү шинжилгээний хариу нь тухайн цэгийн дээжснд хамаарна.

Увс аймгийн Баруунтуруун сум дахь Улсын нөөцийн цэгийн хээрийн туршилтын талбайн хөрсний агрохимийн болон агрофизикийн задлан шинжилгээгээр ургамалын хоололтонд чухал нөлөө үзүүлдэг уусмалын орчны үзүүлэлт буюу pH 7.9 буюу сул шүтлэг гэсэн үзүүлэлтэй байгаа нь буудайн хоололтын горимд тохиромжтой байна.

Үржил шимийн гол үзүүлэлт болох гумусын агууламжаар ядуу, хоололтын үндсэн элементүүд болох фосфорын хангамж бага болон калийн хангамж хангалттай гэсэн дүн үзүүлсэн байна. Хөрсний механик бүрэлдхүүний хувьд элсэнцэр цайвар хүрэн хөрсний ангилалд багтаж байна.

Судалгааны ажлын арга зүй

1. Хөрсний урвалын орчин- Усан болон давсан ханданд иономерийн арга
2. Хөрсний ялзмаг- Тюрингийн арга, %
3. Хөрсний хөдөлгөөнт фосфор (P₂O₅) – 1% нүүрс хүчлийн аммоны уусмалд Мачигины арга, мг/100гр хөрсөнд
4. Хөрсний хөдөлгөөнт кали– 1% нүүрс хүчлийн аммоны уусмалд дөлийн фотометрийн арга, мг/100 гр хөрсөнд
5. Хөрсний давсжилт- иономерийн арга, %
6. Хөрсний цахилгаан дамжуулах чадвар- иономерийн арга, ds/m
7. Солилцох сууриуд- комплексметрийн аргаар, мг-экв/100гр
8. Хөрсний карбонатын агууламжийг кальциметрийн арга %
9. Хөрсний механик бүрэлдэхүүн- Качинскийн арга, % зэрэг стандарт аргуудаар тодорхойллоо.

Увс аймгийн Баруунтуруун суманд ургалтын хугацаанд олон жилийн дунджаар 100-150 мм тунадас ордог бол 2020 онд зөвхөн 5-8 дугаар сарын

хугацаанд 280.9 мм тунадас орсон нь олон жилийн дундажаас 130.9 мм –ээрлүү тунадас унажээ. Энэ нь тухайн бүс нутагт 2020 онд тариалсан зусах буудайн үр үржүүлэгийн ажил болон үр тарианы сорт сорилтын туршилт амжилттай явагдах нөхцлийг буй болгосон. Нийт тундасны 60-70% нь буудайн бутлалтаас гол хатгалт, гол хатгалтаас түрүлэлтийн үе шатанд буюу 6 дугаар сарын 15-оос 7 дугаар сарын 25 -ны хооронд орсон байна .

Мөн энэ жил ургалтын хугацааны агаарын дундаж дулааны нийлбэр нь 5-8 дугаар сарын хугацаанд олон жилийн дунджийн орчим буюу 65,1хэм буюу олон жилийн дундажийн орчим байсан тул тарималын дулааны хангамжинд сөргөөр нөлөөлөөгүй, тааламжтай нөхцөл бүрдсэн гэж үзэж болно. /Хүснэгт 5;6/

Хүснэгт 5

Туршилт тавигдсан бүс нутгуудын агаарын температур болон хур тунадасны хэмжээ /сараар/

Байршил	Хур тунадасны хэмжээ /мм/				Агаарын дундаж температур /t°/				Агаарын хамгийн их температур /t°/				Агаарын хамгийн бага температур /t°/			
	дулааны улиралд /сараар/				дулааны улиралд /сараар/				дулааны улиралд /сараар/				дулааны улиралд /сараар/			
	V	VI	VII	VIII	V	VI	VII	VIII	V	VI	VII	VIII	V	VI	VII	VIII
Увс аймаг Баруунтуруун сум	28.9	45.0	115.0	92.0	12.5	16.8	18.2	17.6	16.5	24.0	24.5	21.3	3.3	10.6	12.5	11.0
Төв аймаг Жаргалант сум	31.5	46.0	80.0	134.0	10.8	17.4	18.9	16.1	18.8	23.8	26.5	22.7	3.1	11.8	13.5	13.0
Сэлэнгэ аймаг Орхонтуул сум	8.0	42.0	97.5	118.6	10.6	17.5	18.7	16.0	18.9	23.5	26.6	20.7	3.0	11.5	13.8	12.9
Хэнтий аймаг Өмнөдэлгэр сум	39.6	129.7	172.5	136.7	8.3	14.2	16.9	13.9	12.4	21.3	23.1	18.3	2.9	8.1	10.9	9.4
Булган аймаг Сэлэнгэ сум	5.0	43.0	135.0	86.0	12.8	18.2	18.5	14.6	29.4	32.6	30.2	28.6	-3.8	9.7	12.8	11.9

Хүснэгт 6

Туршилт тавигдсан бүс нутгуудын агаарын температур болон хур тунадасны хэмжээ /сараар/

Байршил	Хөрсний дундаж температур /t°/				Хөрсний хамгийн их температур /t°/				Хөрсний хамгийн бага температур /t°/			
	дулааны улиралд /сараар/				дулааны улиралд /сараар/				дулааны улиралд /сараар/			
	V	VI	VII	VIII	V	VI	VII	VIII	V	VI	VII	VIII
Увс аймаг Баруунтуруун сум	19.7	25.3	23.1	35.4	42.0	48.6	42.0	48.6	-	-	-	-
Төв аймаг Жаргалант сум	19.1	24.3	22.6	22.2	47.8	53.9	51.0	47.3	-	-	-	-
Сэлэнгэ аймаг Орхонтуул сум	18.6	24.1	22.8	22.0	49.6	55.8	52.0	46.0	-	-	-	-
Хэнтий аймаг Өмнөдэлгэр сум	11.9	19.7	22.6	17.1	32.0	41.0	44.0	32.9	2.6	7.2	11.8	9.2
Булган аймаг Сэлэнгэ сум	20.1	23.5	23.2	21.2	40.0	53.7	51.8	49.5	-	-	-	-

Сортуудын өсөлт хөгжлийн үе шатны үргэлжилсэн хугацаа

№	Сортууд	Тарилт- цухуйлт	Цухуйлт – түрүүлэлт	Түрүүлэлт – аарцан болц	Цухуйцаас аарцан болц
1	Дархан -131	10	45	35	80
2	Дархан -172	11	45	36	81
3	Дархан -34	11	46	39	85
4	Дархан -193	11	47	40	87
5	Дархан -212	12	47	41	88
6	Алтайский-75	12	47	40	87
7	Дархан -144	12	48	43	91
8	Дархан -181	12	48	45	93
9	Кантегирская	13	47	43	90
10	Новосибирская-15	12	40	35	75
11	Тобольская степная	12	45	40	85
12	Бурхант 1	13	41	48	89
13	Бурхант -59	14	41	50	91

Манай оронд нутагшс ан зусах буудайн сортуудын онцлог

Сортын нэр: Дархан-131

Янз зүйл: Зусах зөөлөн буудай /Triticum aestivum L./, Омог: Лютеценс /lutescens/.

1.Сортын түүх: УГТЭШХ-нд Безостая-1хСкала сорттой эвцэлдүүлсэн эрлийз материалаас шилэн сонголтын аргаар гарган авсан.

2.Сортын ботаник-морфологийн шинж: Бутны хэлбэр хагас босоо, түрүү нь цагаан сахалгүй, шаантаг хэлбэртэй, дунд зэргийн нягт 2020 оны дундаж -6 см урттай, түрүүхэйн хайрс нь зуувандуу хэлбэртэй, өргөн тэгш мөртэй, эгц шүдлэгтэй, тод хянгатай. Навчны өнгө ногоон, хагас босоо байрлалтай, навчны өргөн, урт нь дунд зэргийн, бутлалтын үедээ хөх цэнхэр өнгөтэй, бүдүүвтэр бөх бат иштэй, цэцгийн хайрс нь үрээ бүрэн хучсан. Үр нь улаан, гонзгойдуу уртавттар хэлбэртэй, үрийн ховил дунд зэрэг гүнзгий, үрийн гадаргуу үрчлээ багатай, гуриланцар байсан.

3.Сортын биологи аж ахуйн шинж чанар: Эрт болцтой ургалтын хугацаа нь 77-88 хоног. 2020 оны Тариалангийн төв бүсэд соригдсон хээрийн туршилтаар 80 хоногт бүрэн боловсорч, ургамалын өндөр 4-н давталтын

дундажаар 61 см байсан буюу налалт, тоост болон хатуу харууны шинж тэмдэг илрээгүй болно.

4.Давталтуудын дундаж ургац 12.4 цн байсан. Механикжсан хураалтанд тохиромжтой ишэн дээрээ ургах явдал сорилтын хугацаанд ажиглагдаагүй, хөрс боловсруулалтын чанарт мэдрэмтгий сорт юм. Хээрийн соёололтоор жишиг сортуудын төвшинд 45.7 хувь, 1000 үрийн масс 41 г, натур жин 768.0л/г, уураг 14.8 хувь, нойтон цавуулаг 29.1 хувь, седиментаци 59.6, гурилын гарц 68.1 хувь талхны эзлэхүүн 530 см3 ерөнхий үнэлгээ 3.9-4.5 балл, талх гурилын чанар нь хүчит буудайн шаардлага хангасан сорт юм. Ургах эрчим 92 хувь, лабораторийн соёололт 95 хувь байлаа.

Сортын нэр: Дархан-172

Янз зүйл: Зусах зөөлөн буудайн /*Triticum aestivum*/, Омог Лютеценс /*Lutescens*/.

1.Сортын түүх: УГТ Х-нд 2000 онд Дархан-95 сортыг азотлаг натри / NaN_3 / химийн мутагений 0.75мМ тунгаар үйлчлэн гарган авсан.

2.Сортын ботаник-морфологийн шинж: Бутны хэлбэр босоо, түрүү нь цагаан сахалгүй, ээрүүл хэлбэртэй, нягтавттар 2020 оны дундаж 6.0 см, түрүүхэйн хайрс нь зэв хэлбэртэй, дунд зэргийн өргөн тэгш мөртэй, хянга нь хурц, шүдлэгтэй, бүдэг судалтай, өөхий ховил нь гүн, сэвлэг нь дунд зэрэг цэцгийн хайрс нь үрээ бүрэн хучсан.. Навчны өнгө ногоон, хагас босоо байрлалтай, навчны өргөн, урт нь дунд зэргийн, бүдүүвтэр бөх бат иштэй. Үр нь улаан, зууван хэлбэртэй, үрийн ховил гүн өргөн, үрийн гадаргуу бага үрчлээтэй зэрэг шинж тэмдэгээ хадгалж байсан.

3.Сортын биологи аж ахуйн шинж чанар: Эрт болцтой ургалтын хугацаа нь 72-89 хоног, 2020 оны байгаль цаг уурын нөхцөлд 81 хоногт боловсорч, дундаж ургац 6.9 ц/га байсан. Үрэндээ уураг 12.0%, нойтон цавуулаг 29.0%, седиментаци 34% агуулдаг. 1000 үрийн жин 47.0 г, натур жин 744 л/г. Талхны эзэлхүүн 500, ерөнхий үнэлгээ 4 балл байгаа нь талхны чанар сайтайг харуулж байна. Хээрийн соёололтоор стандарт сортуудын төвшинд, амьдралт 62-94 хувь байсан. Механикжсан хураалтанд тохиромжтой, ишэн дээрээ ургах явдал сорилтын хугацаанд ажиглагдаагүй.

4.Сортын онцлог: Налалт, үрийн асгаралтанд тэсвэртэй. зонхилох өвчинд тэсвэртэй, бутлалт сайтай. Нэг түрүүний үрийн тоо, нэг түрүүний үрийн жин, 1000 үрийн жингээр жишиг сортоос судлагдсан бүх жилүүдэд давуу байлаа. Натур жин хяналтаас 18 л/г –аар, гурилын гарц 2.2 %, талхны эзэлхүүн 30 мл тус тус илүү байж чанарын ихэнхи үзүүлэлтээр хүнсний улаан буудайн MNS0097:2010 стандартын шаардлагыг хангасан.

Сортын нэр: Дархан-34

Янз зүйл: Зусах зөөлөн буудайн /*Triticum aestivum* /, Омог: Лютесценс (var.lutescens).

1.Сортын түүх: УГТЭШХ-нд Бурятская-34хМироновская яровая сорттой эвцэлдүүлэн эрлийзээс шилэн сонголтын аргаар гаргаж авсан.

2.Сортын ботаник-морфологийн шинж: Бутны хэлбэр хагас босоо, түрүү нь цагаан сахалгүй, ээрүүл хэлбэртэй, нягтавттар 8-10 см урттай, түрүүхэйн хайрс нь зууван хэлбэртэй, шувтан мөртэй, тод хянгатай, гөхөл нь өтгөн, өөхий ховил нь гүн нарийн, цэцгийн хайрс нь үрээ бүрэн хучсан. Навчны өнгө ногоон, хэвтээ байрлалтай, дунд зэргийн урт, нарийн, бүдэг судалтай, богино, мохоо шүдлэгтэй навчтай, бүдүүвтэр бөх бат иштэй. Үр нь улаан, зууван хэлбэртэй, үрийн ховил гүн нарийн, үрийн гадаргуу гөлгөр, хагас шилэнцэрхэг.

3.Сортын биологи-аж ахуйн шинж тэмдэг: Дундын болцтой, ургалтын хугацаа нь 76-90 хоног буюу дунджаар 85 хоногт боловсорсон. Ургамлын өндөр 4-н давталтын дундажаар 65 см, налалт, үрийн асгаралт ажиглагдаагүй. Үрийн ургах эрчим 97.0%, лабораторийн соёололт 99.0%, тоосон харуу өвчин илрээгүй.

Хээрийн соёололт 60.0%, амьдралт 94.3%, нэг түрүүний үрийн тоо 23 ш, 1000 үрийн жин 42 г, натур жин 760 л/г, шилэнцэр 76%, уураг 15.2%, цавуулаг 30.8%, гурилын гарц 68.6-74.2%, талхны эзэлхүүн 440-512 мл, ерөнхий үнэлгээ 4 балл гарсан нь түүний талх гурилын чанар сайтайг илтгэж байна. Ургац- 11.1 цн байсан.

Сортын нэр: Дархан-193

Селекцийн дугаар 87/04, Янз зүйл: зусах зөөлөн буудай /*Triticum aestivum* L/, Омог: Эритроспермум /var.eretrospermum/.

1.Сортын түүх: УГТЭШХ-нд Дархан-74 х Дархан-77 сорттой эвцэлдүүлсэн эрлийз удмаас шилэн сонголтын аргаар гаргасан.

2.Сортын ботаник-морфологийн шинж: Бутны хэлбэр хагас босоо, түрүү цагаан, үслэггүй, сахалтай, сахалын өнгө цагаан, ээрүүл хэлбэртэй, сийрэг 8 см урт, түрүүхэйн хайрс нь өндгөн ланцет хэлбэртэй, үл мэдэг судалтай, урт хурц шүдлэгтэй, мөр нь шувтан, нарийхан товгортой тод хянгатай, цэцгийн хайрс нь үрээ бүрэн хучсан. Навчны өнгө ногоон, хагас босоо байрлалтай, бутлалтын үедээ хөх ногоон өнгөтэй, бүдүүвтэр бөх бат иштэй. Үр нь улаан, зууван хэлбэртэй, үрийн ховил нь жижиг нарийн, гөхөл дунд зэрэг, үрийн гадаргуу гөлгөр бүдэг байдаг.

3.Сортын биологи-аж ахуйн шинж чанар: Дундын болцтой, ургалтын хугацаа нь 80-96 хоног, 2020 оны байгаль цаг уурын нөхцөлд 4-н давталтын

дунджаар 87 хоногт боловсорсон, ургамлын өндөр 64 см, налалт, үрийн асгаралтанд тэсвэртэй, талбайн нөхцөлд тоост харуу, септориоз, гельминтоспориоз, ишний шугаман зэв, альтернариоз, навчны хүрэн зэв өвчиний шинж тэмдэг илрээгүй.

Түрүүн дээрээ ургах явдал сорилтын хугацаанд ажиглагдаагүй, 1000 үрийн жин 50 г, натур жин 780 л/г, уураг 12,5, нойтон цавуулаг 24,8-36,1%, седиментаци 31-62 мл, гурилын гарц 67.3% талхны эзэлхүүн 465-536 см³, ерөнхий үнэлгээ 4.3 балл байж, талх гурилын чанар нь стандартыг давж хүчит буудайн шаардлагыг хангасан.

4.Сортын онцлог: Ургацын 10.1 ц/га хүрдэг. Нэг түрүүний үрийн жин, 1000 үрийн жин, натур жингээр хяналт сортоос илүү. Үрийн биохимийн чанарын үзүүлэлтээр хүчит буудайн чанарын стандартын шаардлагын хангаж байна.

Сортын нэр: Дархан-212

Сортын түүх :Ургамал Газар Тариалангийн Хүрээлэнд 2005 онд Дархан-140 сортыг Дархан-144 сорттой эвцэлдүүлж эрлийз материалаас шилэн сонголтын аргаар гарган авч селекцийн сорилтын талбаруудаар шалгаруулсан.

2005-2011 онуудад селекцийн эх материал, 2010 онд Селекцийн 1 дэх жил, 2011 онд Селекцийн 2 дах жил зэрэг селекцийн анхан шатны талбаруудад сорьж, болц, тэсвэр, ургацаар нь шалгаруулан, 2012-2014 онуудад буудайн хянах талбарт сорьж ургац, болц, тэсвэрт чанараар шалгаран 20015-2019 онд буудайн үндсэн сорилтын талбарт соригдсон.

Үндсэн сорилтын талбарт жишиг Дархан-34 сортоос 3,3 ц/га-гаар илүү ургац өгч, чанарын үзүүлэлтүүдээрээ шалгарч, 2019 оноос улсын сорт сорилтод шилжүүлсэн байна..

Сортын ботаник-морфологийн шинж тэмдэгүүд Зүйл: Зусах зөөлөн буудайн (*Triticum aestivum* L)/, Омог: эритроспермум (*erythrospermum* Korn)

Түрүү цагаан, цагаан өнгийн сахалтай, үслэггүй, ээрүүл хэлбэртэй, дундажаар 8,1 см урт, дунд зэрэг сийрэг. Түрүүхэйн хайрс нь зууван хэлбэртэй, нарийн тэгш мөртэй, бүдэг судалтай, хянга нь тод.

Үр нь зууван хэлбэртэй, дунд зэрэг хэмжээтэй, улаан өнгөтэй, өөхий ховил нь дунд зэрэг гүнтэй, гөхөл нь дунд зэрэг хэмжээтэй. Цэцгийн хайрс нь үрээ бүрэн хучсан, бөх бат, хөндий иштэй, бутны хэлбэр хагас босоо, навчны өнгө ногоон, дунд зэргийн өргөнтэй.

Сортын биологи, аж ахуйн шинж чанар: Дундын болцтой ургалтын хугацаа нь 79-91 хоног, дунджаар 87 хоногт боловсордог. Ургамлын өндөр 80 см, налалт, үрийн асгаралтад тэсвэртэй. Ургацын чадавхи нь гантай жилүүдэд жишиг сортоос 0,2-2,4 ц/га нэмүү ургацтай байсан. Үндсэн сорилтын талбарын

судалгааны хугацаанд ишин дээрээ ургах явдал гараагүй. Хээрийн соёололтоороо жишиг сортоос дундажаар 12,9% илүү, дундаж ургац 21,1 ц/га, 1000 үрийн жин 38,7, натур жин 770, уураг 13, цавуулаг 32,8, седиментаци 54,8, шилэнцэр 50,2, гурилын гарц 67,5, эзэлхүүн 515 талхны ерөнхий үнэлгээ сайн 4,1 балл байсан. Ургах эрчим 96 хувь, лабораторийн соёололт 98 хувь байлаа.

Сортын онцлог: Дунд болцтой, ургацын чадавхи өндөртэй, нутагшсан Дархан-34 сортоос 3,3 ц/га илүү ургацтай. Налалт, асгаралтад тэсвэртэй. Ургамлын өндөр, 1 түрүүний үрийн тоо, 1 түрүүний түрүүнцэрийн тоо, 1 түрүүний үрийн жин, уургийн хэмжээгээрээ жишиг сорттой адил түвшинд, ургамлын тоо, ишний тоо, бүтээгдэхүүнт ишний тоо, 1000 үрийн жин, натур жин, цавуулаг, седиментациар жишиг сортоос илүү байсан.

Сортын агротехник: Энэ сортыг уриншинд 5-р сарын 15-20-ны дотор 1 га-д 3,0-3,5 сая ширхэг соёололттой үрээр 4-6 см гүнд тариалах нь тохиромжтой. Шууд ба аарцан болцын төгсгөл үеэр ангилан хураана. Хураалтыг оройтуулбал үрийн технологийн чанар нь буурна.

Дархан-212 сорт нь дунд болцтой, жишиг Дархан-34 сортоос 3,3 ц/га нэмүү ургацтай, усалгаагүй нөхцөлд 42,8 ц/га хүртэлх ургацын чадавхитай сорт юм. Ургацын бүтцийн үзүүлэлтүүдээр ургамлын өндөр, 1 түрүүний үрийн тоо, 1 түрүүний түрүүнцэрийн тоо, 1 түрүүний үрийн жин, уургийн хэмжээгээрээ жишиг сорттой адил түвшинд, ургамлын тоо, ишний тоо, бүтээгдэхүүнт ишний тоо, 1000 үрийн жин, натур жин, цавуулаг, седиментациар жишиг сортоос илүү байдаг.

Сортын нэр: Алтайская -75

Янз зүйл: зусах зөөлөн буудай /*Triticum aestivum* L/, Омог: лютесценс /var.lutescens/,

1.Сортын түүх: (Алтайская 325 х Лютесценс 376) х Омская 24 –ыг эвцэлдүүлэн эрлийз эх материалаас шилэн сонголтын аргаар гарган авч Баруун болон Зүүн Сибирийн бүс нутгуудад үйлдвэрлэлд нэвтэрсэн. ОХУ-ын Алтайн хязгаарын Приобскийн ойт хээрийн бүс, Новосибирскийн мужийн Өмнөд ойт хээрийн нам дор газрын бүс, Красноярскийн хязгаарын Өмнөд ойт хээрийн бүс, Хакасийн БНУ-ын нутаг дэвсгэрт, Бурятын БНУ-ын тал нутагийн бүс, Өвөр Байгалын хязгаарын Баруун бүс нутгаар тариалахаар зөвлөгдсөн.

2.Сортын ботаник-морфологийн шинж: Бутны хэлбэр хагас босоо. Дунд зэргийн өндөртэй. Сүрэл болон ишний хөгжил сул. Сүрэлний үе хоорондын дээд хэсэг буюу туг навчны умсагны хэсгээс түрүүнд аарцан болцын үеийн цутгалт маш хүчтэй явагддаг.

Түрүү нь пирамид буюу босоо гурвалжин, сийрэг, цагаан, төгсгөлдөө уртавттар сахал маягийн сэртэнтэй. Нарийн шувтан мөртэй, хянга нь шулуун,

богино шүдлэгтэй, цэцгийн хайрс нь үрээ бүрэн хучсан. 1000 үрийн жин 34-42 г. Дундаж ургац Баруун Сибирийн бүсэд -21.6 ц/га, Зүүн Сибирийн бүс нутагт 24.4 ц/га. Новосибирскийн мужийн Өмнөд ойт хээрийн бүсэд стандарт сорт болох Омская-33 сорттой харьцуулахад 3.1 цн-ээр илүү ургац өгч байсан. Харин Бурятын БНУ-ын төв талд Бурятская -551 сорттой харьцуулсан судалгаагаар 26.4 цн буюу 1.7 ц/га-аар илүү ургац өгсөн. Өвөр Байгалын баруун бүсэд тухайн бүсийн стандарт сорт буюу Терция сортоос 4.5 ц/га-аар илүү буюу 37.5 ц/га ургац бүрдүүлж байсан байна.

Манай орны тариалангийн төв бүсэд 2020 онд тавигдсан сорт сорилтын туршилтаар 8.5ц/га ургац өгсөн байна.

Сортын нэр: Дархан-144

Янз зүйл: зусах зөөлөн буудай /*Triticum aestivum* L/,
Омог: Эритроспермум /*var.eretrospermum*/

1.Сортын түүх: УГТЭШХ-нд Селекцийн дугаар 416 х Грекум-114 сорттой эвцэлдүүлсэн эрлийз удмаас ганцаарчилсан сонголтоор гарган авсан.

2.Сортын ботаник-морфологийн шинж: Бутны хэлбэр хагас босоо, түрүү цагаан, үслэггүй, сахалтай, сахалын өнгө цагаан, ээрүүл хэлбэртэй, түрүү урт дунд зэргийн, нягтавтарт 7-9,4 см, түрүүхэйн хайрс нь бортгон /ланцет/ хэлбэртэй, мөр нь шувтан, хянга нь тод хурц шүдлэгтэй, бүдэг судалтай, цэцгийн хайрс нь үрээ бүрэн хучсан.Навчны өнгө ногоон, хэвтээ байрлалтай, дунд зэргийн өргөн, урт навчтай, бүдүүн бөх бат хөндий иштэй. Үр нь улаан, зууван хэлбэртэй, үрийн ховил нь гүн нарийн, сэвлэг гөхөл нь дунд зэрэг, үрийн гадаргуу гялалзсан гөлгөр том үртэй байдаг.

3.Сортын биологи-аж ахуйн шинж чанар: Дунд оройн болцтой, ургалтын хугацаа нь 87-95 хоног, 2020 оны туршилтаар дунджаар 91 хоногт боловсорсон. Ургамлын өндөр 64 см байсан буюу, налалт, үрийн асгаралт, тоост харууны шинж тэмдэг илрээгүй болно. Энэ жилийн байгаль цаг уурын нөхцөлд 6.4 цн/га ургац өгсөн. Механикжсан хураалтанд тохиромжтой, ишэн дээрээ ургах явдал сорилтын хугацаанд ажиглагдаагүй. Үрийн ургах эрчим 90,8%, лабораторийн соёололт 97.0-98.0%, 1000 үрийн жин 34.0-41.5 г, натур жин 782 л/г, уураг 16.9 %, нойтон цавуулаг 35.3%, седиментаци 60 мл, гурилын гарц 70.3% талхны эзэлхүүн 556 мл, ерөнхий үнэлгээ 4.1 балл байж, талх гурилын чанартай хүчит буудайн шаардлага хангасан сорт.

4.Сортын онцлог: Ургацын чадавхи өндөртэй, усалгаагүй нөхцөлд 45 ц/га хүртэл ургац өгдөг. Манай оронд тариалагдаж байгаа буудайн сортуудаас ганд тэсвэрлэлтээр хамгийн сайнд нь тооцогддог, үрийн чанар сайтай, том шилэнцэр үртэй. Уг сорт нь дунд оройн болцтой тул тохирсон бүс нутагт эхний хугацаанд, технологийг нарийн чанд мөрдөн тариалсан тохиолдол тогтвортой

арвин ургац өгдөг сорт юм. Хураалтыг хугацаанд нь хийхгүй хэт оройтуулбал үр асгарах магадлалтай.

Сортын нэр: Дархан-181

Селекцийн дугаар: СТ-500, Янз зүйл: зусах зөөлөн буудай /*Triticum aestivum* L/, Омог: лютесценс /var.lutescens/.

1.Сортын түүх: УГТСЭШХ-нд Бурятская-34 х Халхгол-1 сорттой эвцэлдүүлсэн эрлийз материалаас шилэн сонголтын аргаар гарган авсан.

2.Сортын ботаник-морфологийн шинж тэмдгүүд: Бутны хэлбэр хагас босоо, түрүү нь цагаан сахалгүй, үслэггүй, ээрүүл хэлбэртэй, сийрэг 15-17 см урттай, түрүүхэйн хайрс нь бортгон хэлбэртэй, тэгш мөртэй богино мохоо оройн хэсэг рүү уртассан шүдлэгтэй, тод хянгатай, цэцгийн хайрс нь үрээ бүрэн хучсан.

Навчны өнгө хөх цэнхэр, хагас босоо байрлалтай, навч урт, өргөн мохоо шүдлэгтэй навчтай, бүдүүвтэр бөх бат иштэй. Үр нь улаан, зууван хэлбэртэй, дунд зэргийн хэмжээтэй, үрийн ховил дунд нарийн, үрийн гадаргуу бага үрчлээтэй байдаг.

3.Сортын аж ахуйн биологийн шинж чанар: Дунд оройн болцтой, ургалтын хугацаа нь 90-95 хоног, дунджаар 92 хоногт боловсорно. Ургамлын өндөр 78-102 см, налалт, үрийн асгаралт, тоост харуу ба зэв өвчинд талбайн нөхцөлд тэсвэртэй. Ургах эрчим 92.5 %, лабораторийн соёололт 94.0 %, хээрийн соёололтоор хяналт сортын төвшинд 53.7 % байлаа. Судлагдсан бүх жилүүдэд хяналт Бурятская-34 сортоос 1.7-9.4 ц/га нэмүү ургац өгч шалгарчээ.

Дундаж ургац 24.1 ц/г, 1000 үрийн жин 29.8-44.0 г, натур жин 764.5 л/г, уураг 13.6 %, нойтон цавуулаг 30.4 %, седиментаци 25.0 мл, гурилын гарц 72.6 %, талхны эзлэхүүн 470-500 см³, талхны ерөнхий үнэлгээ 4.1 балл, талх гурилын чанар нь хяналтын төвшинд, стандарт хангасан сорт юм.

4.Сортын онцлог: Дунд оройн болцтой, ургацын чадавхи өндөртэй /32.0 ц/га/, хяналт Бурятская-34 сортоос 5.3 ц/га давуу ургацтай, налалт, үрийн асгаралт, тоост харуу ба зэв өвчинд тэсвэртэй. Хяналт сортоос нэг түрүүний үрийн тоо ба жин, 1000 үрийн жингээр илүү байдаг. Уг сортын онцлог нь арвин ургацтайгаас гадна чанарын үзүүлэлт, ялангуяа уургийн агуулалт болон натур жин өндөртэй сорт юм.

Сортын нэр: Кантегирская

Зусах зөөлөн буудай. ОХУ-ын Хакасийн БНУ-ын ХАА-н шинжлэх ухааны хүрээлэн болон Сибирийн селекци, ургамалын аж ахуйн хүрээлэнд эрлийзжүүлэгээс ганцаарчилсан шилэн сонголтын аргаар гарагж авсан.

Альбидумийн омог. Бортого хэлбэрийн дунд зэргийн урт, нягт түрүүтэй. Түрүүхэйн хайрс зуйван гонзгойвтор, дунд зэргийн хэмжээтэй.

Хянга нь богино, хурц тод шүдлэгтэй, бага зэрэг өргөгдсөн, тэгш мөртэй, хэрсэн нь тод мэдрэгддэг.

Үр дунд зэрэг хэмжээтэй (29-35 г), уртавтар ховил нь гүехэн. Баруун Сибирийн бүс нутагт 29-32 ц/га буюу стандарт сортууд болох Новосибирская-47, Саратовская-29 сортуудаас 5.6; 4.2 ц/га –аар нэмүү ургац өгч байсан. Хамгийн дээд ургац 55 ц/га. Дундын болцтой. Ургалтын хугацаа – 78-94 хоног. Иртышанки -10 сортоос 2-3 хоногоор хожуу, Новосибирская- 67 болон Саратов-29 сорттой нэг хугацаанд боловсордог. Налалтыг тэсвэрлэх чадвараар Саратов -29 сортоос илүү, Иртышанки -10 сортоос бага. Шар зэв, септориоз зэрэг өвчинд тэсвэрлэх чадвар дунд зэрэг.

Сортын нэр: Новосибирская -15

Сортын түүх: [(Безенчукская 98 х Иртышанка 10) х Тулунская 10] х Новосибирская 22 сортуудыг эрлийзжүүлэн гаргаж авсан. Урал болон Баруун –Сибирийн бүс нутгуудад болон Алтайн хязгаар, Новосибирск, Тюмен, Курган мужуудад тариалахыг зөвлөсөн байна. Лютесценсийн омог. Бутны хэлбэр хагас босоо. Сүрэл болон ишний хөгжил сул. Сүрэлний үе хоорондын дээд хэсэг буюу туг навчны умсагны хэсгээс түрүүнд аарцан болцын үеийн цутгалт маш хүчтэй явагддаг. Түрүү нь бортого хэлбэрийн, дунд зэргийн нягттай. Мөр нь шулуун, дунд зэргийн өргөнтэй. Эгц шулуун богино хянгатай. Үр нь өндөг хэлбэртэй, хайрсаар бүрэн хучигдсан, богино хөхөлтэй. 1000 үрийн жин 34-36 г.

Баруун Сибирийн бүс нутагт дундаж ургац 25.8 ц/га буюу стандартын хэмжээнд. Уралын бүс нутагт 28.5 ц/га. Новосибирскийн хязгаарт 28-38 ц/га буюу стандарт сорт болох Новосибирская-22 –оос 2-3 ц/га-аар нэмүү ургац өгсөн. Курганы хязгаарт 33-40 ц/га ургац өгсөн нь тухайн бүс нутагт нутагшсан нэн эртийн Форa сортоос 1-3 ц/га –аар нэмүү ургац авсан. Хамгийн өндөр ургацийг 2001 онд өгсөн (51 ц/га). Эртийн болцтой. Ургалтын хугацаа 74-83 хоног. Бусад нутагшсан сортуудаас 3-9 хоногийн өмнө боловсрох боломжтой. Налалтанд тэсвэртэй. Ганд дунд зэрэг тэсвэртэй. Талх баригдах чадвар маш сайн. Хүчит буудай. Хатуу харуунд бага зэрэг тэсвэртэй. Хүрэн болон ишний зэв, гурилын шүүдэр зэрэг өвчинд тэсвэртэй.

Сортын нэр: Тобольская степная

Сортын түүх: Алтайская-50 х Алтайская 60 сортуудыг эрлийзжүүлэн гаргаж авсан. Баруун Сибирийн бүс нутагт бүртгэлжүүлсэн буюу Алтайн хязгаарын уулархаг бүсүүдэд тариалахаар зөвлөгдсөн.

Лютесценсийн омог. Бутны хэлбэр хагас шулуун босоо. Дунд зэргийн өндөртэй. Сүрэл багатай. Сүрэлний үе хоорондын дээд хэсэг буюу туг навчны умсагны хэсгээс түрүүнд аарцан болцын үеийн цутгалт маш хүчтэй явагддаг.

Түрүү нь пирамид буюу босоо гурвалжин, дунд зэргийн нягттай, цагаан, төгсгөлдөө уртагтар сахал маягийн сэртэнтэй. Нарийн шувтан мөртэй, хянга нь шулуун, богино шүдлэгтэй, цэцгийн хайрс нь үрээ бүрэн хучсан.

1000 үрийн жин 32-39 г. Баруун Сибирийн бүс нутагт дундажаар 21.1 ц/га ургац өгсөн. Алтайн хязгаарын зөвлөгдсөн бүсүүдэд 15.1 ц/га буюу тухайн бүсийн стандарт болох Алтайский- 100 сортоос 1.5 ц/га-аар нэмүү ургац авсан. 2015 онд хамгийн өндөр буюу 54.6 ц/га ургацыг Новосибирск мужид хураасан.

Дундын болцтой. Ургалтын хугацаа 80-95 хоног. Алтайский -100 сортоос 1-2 хоногоор хожуу боловсордог. Налалтын хувьд Алтайский -100 – аас илүү.

Ганд тэсвэрлэх чадвараар стандартын хэмжээнд. Талх баригдах чадвар сайн. Тоост харуунд бага зэрэг тэсвэртэй. Хүрэн зэв болон үндэсний илжрэл зэрэг өвчинд тэсвэртэй.

Сортын нэр: Бурхант-1

Нутагшуулсан зохиогчийн нэр:

Н.Алтансүх, Н.А.Сурин, Я.Мягмарсүрэн, Н.Оюунтуяа, Я.Мөнхтуяа,
Б.Жавзандулам, С.Батболд

Сортын аж ахуй биологийн шинж чанар: Дундын болцтой, ургалтын хугацаа 82-91 хоног. Ургамлын өндөр 58 см. Ургацын чадавхи ихтэй 29,9 ц/га хүрдэг. Дундаж ургац 12,9-22,5 ц/га

Сортын биохими-технологийн чанарын үнэлгээ: 1000 үрийн үнэлгээ жин 44г, уураг 11,1-11,4%, цардуул 50,9-57,1%, хальсжилт 8,5%

Тэсвэрийн үнэлгээ: Налалт, ган, тоост харуу өвчинд тэсвэртэй.

Сортууд нь цухуйцаас бүрэн болц хүртэл дунджаар 89-91 хоногт боловсорсон. Сортын хөгжлийн үе шат нь цухуйцаас түрүүлэлт хүртэл 41 хоног, түрүүлэлтээс аарцан болцын төгсгөл хүртэл 48-50 хоног үргэлжилсэн байна. .

Арвайн сортуудын цухуйц 43,4-47,9 % байсан. Ургацын хувьд 2020 онд Бурхант-59 сорт 7.3 цн буюу 1.8 ц/га-аар Бурхант-1 сортоос илүү ургац өгсөн. Түрүүний урт нь 1 см, 1 түрүүн дэх үрийн тоог 4 ширхэгээр стандарт буюу Бурхант -1 сортоос илүү үзүүлэлттэй байсан. Харин 1000 үрийн жингээр Бурхант-1 сорт 52 г, Бурхант -59 сорт 46 г байлаа.

ОБЕГ-ын харьяа Увс аймгийн Баруунтуруун сум дахь Улсын нөөцийн цэгийн сорт сорилтын талбайн ургацын бүтцийн үзүүлэлтүүд

Селекцийн дугаар	Давталт	Ургамлын өндөр,см	нэг ам метр дэх			Бүтээгдхүүнт бүтлэлт ,ш	10 түрүүний дундаж				1000 үрийн жин,г	биологийн ургац, г/м2	Аж ахуйн ургац г\м2
			Ургамлын тоо, ш	Нийт ишний тоо,ш	Бүтээгдхүүнт ишний тоо,ш		Түрүүний урт,см	Түрүүнцрийн тоо,ш	Нэг түрүүн дэх				
									Тоо,ш	Жин,г			
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11.0	12	13	14
Д-131	1	74	155	248	197	1.6	8	7	31	1.06	34	268	163
	2	78	180	252	216	1.4	10	7	29	1.18	36	140	146
	3	79	149	268	219	1.8	9	7	27	1.00	31	173	157
	4	73	168	252	236	1.5	11	6	28	0.80	38	145	213
	дундаж	76	163	261	217	1.6	9.5	7	28.7	1.01	34.7	182	169
Д-172 Ирээдүйтэйгээс нутагшсанд	1	64	128	135	135	1.0	6	8	23	1.20	53	194	130
	2	68	84	87	85	1.0	6	8	23	1.20	50	105	57
	3	57	85	85	81	1.0	5	6	19	0.70	42	66	42
	4	58	80	80	77	1.0	5	6	19	0.70	43	72	47
	дундаж	62	94	97	95	1.0	6	7	21	0.95	47	109	69.0
Д-34	1	70	157	168	160	1.1	6	8	26	1.11	44	214	129
	2	71	181	189	189	1.0	6	8	25	1.05	42	221	168
	3	54	145	145	139	1.0	5	6	18	0.76	40	122	85
	4	66	96	96	90	1.1	6	7	22	0.80	41	89	60

	дундаж	65	145	150	145	1.0	6	7	23	0.93	42	162	111
Д-193	1	71	130	138	138	1.0	6	7	22	1.20	52	205	135
	2	68	174	174	171	1.0	7	8	25	1.17	50	248	159
	3	62	91	91	87	1.0	6	7	21	1.03	50	103	60
	4	56	83	83	78	1.1	5	6	19	0.92	48	92	50
	дундаж	65	120	122	149	1.0	6	7	23	1.08	50	162	112
Д-212 Сорилтонд орж байгаа	1	78	163	193	186	1.0	7	8	24	1.25	51	262	142
	2	76	151	163	157	1.0	6	7	20	1.00	54	236	134
	3	69	157	165	159	1.0	6	5	16	0.80	45	152	98
	4	72	148	156	151	1.0	6	7	20	1.00	45	184	128
	дундаж	74	155	169	163	1.0	6	7	20	1.01	49	208.5	125.5
А- 75	1	76	108	108	108	1.0	6	6.317	19	1.0	42	115.1	93.3
	2	58	74	74	63	0.9	5	5.833	18	0.7	45	75.8	68.3
	3	61	113	113	104	0.9	6	6.467	19	0.9	45	141.6	93.6
	4	64	87	87	86	1.0	6	6.767	20	0.9	45	92.0	85.2
	дундаж	65	95	96	90	0.9	6	6.346	19	0.9	44	106.1	85.1
Д-144	1	65	81	85	85	1.0	7	7	21	1.04	45	96.3	62
	2	63	70	70	67	1.0	5	5	16	0.70	47	81.8	53
	3	64	61	61	57	1.1	7	6	19	1.10	51	72.3	50
	4	67	81	81	75	1.1	6	6	18	0.92	50	100	64
	дундаж	65	73	74	71	1.0	6	6	19	0.94	48	87.6	57.25

Д-181	1	81	87	88	85	1.0	6	5	16	0.80	49	84	57
	2	49	117	123	112	1.1	5	6	19	0.85	46	108	69
	3	56	66	66	66	1.0	6	6	20	1.03	46	82	54
	4	60	99	103	100	1.0	7	8	25	1.17	43	146	95
	дундаж	62	92	95	91	1.0	6	6	20	0.96	46	105	68.75
Тобольская степная	1	55	89	89	81	1.1	4	5.3	16	0.65	31	52.5	30.9
	2	50	87	87	83	1.1	4	4.3	13	0.49	36	45.7	25.7
	3	57	89	89	86	1.0	5	5.3	16	0.57	37	60.5	36.3
	4	57	84	84	81	1.0	5	4.6	14	0.54	38	53.5	32.1
		55	87	87	83	1.1	4	4.9	15	0.56	35	53.05	31.2
Сондор	1	0	0	0	0	0.0	0	0.0	0	0.00	0	0.0	0
	2	50	50	50	68	1.0	0	0.0	0	0.00	0	46.3	34.1
	3	52	113	113	113	1.0	5	0.6	16	0.56	34	99.3	59.6
	4	54	156	156	150	1.0	5	7.0	21	0.80	35	135.5	84.5
	дундаж	52	80	80	110	1.0	2	1.9	9	0.34	17	70.3	44.5
Анар	1	65	200	203	197	1.0	6	7.0	23	1.00	40	140.6	113.0
	2	68	122	131	116	1.1	6	7.0	21	1.00	46	150.8	123.5
	3	59	149	149	149	1.0	6	7.0	22	1.00	41	151.1	122.7
	4	53	168	176	176	1.0	5	6.0	18	0.80	38	145.1	119.3
	дундаж	61	160	165	160	1.0	6	6.8	21	0.95	41	146.9	119.6
Бурхант-1	1	56	66	66	66	1.0	5	5.0	15	0.79	50	66.6	44.6

	2	57	63	63	60	1.1	5	5.0	15	0.79	52	74.3	54.5
	3	59	90	90	87	1.0	5	4.5	14	0.76	53	112.5	76.8
	4	51	84	84	84	1.0	4	4.3	13	0.70	53	77.3	46.4
	дундаж	56	76	76	74	1.0	5	4.7	14	0.76	52	82.7	55.5
Бурхант-59	1	58	111	111	102	1.1	7	6.3	19	0.88	47	132.5	81.3
	2	57	143	143	138	1.0	6	5.6	17	0.75	46	140.6	90.3
	3	55	77	77	75	1.0	6	5.6	17	0.75	47	70.8	47.7
	4	59	125	125	123	1.0	7	6.3	19	0.90	46	108.5	72.6
	дундаж	57	114	114	110	1.0	6	6.0	18	0.82	56	113.1	73.0

Дүгнэлт

Увс аймгийн Баруунтуруун суманд нутаг дэвсгэрийн сорт сорилтын тайлбайд ургалтын хугацаанд олон жилийн дунджаар 100-150 мм тунадас ордог бол 2020 онд зөвхөн 5-8 дугаар сарын хугацаанд 280.9 мм тунадас орсон нь олон жилийн дундажаас 130.9 мм –ээр илүү хур тунадас унажээ. Энэ нь тухайн бүс нутагт 2020 онд тариалсан зусах буудайн үр үржүүлэгийн ажил болон үр тарианы сорт сорилтын туршилт амжилттай явагдах нөхцлийг буй болгосон.

Нийт тундасны 60-70% нь буудайн бутлалтаас гол хатгалт, гол хатгалтаас түрүүлэлтийн үе шатанд буюу 6 дугаар сарын 15-оос 7 дугаар сарын 25 –ны хооронд орсон байна.

Судалгааны дүнгээр Дархан -160 сорт нь ургацын чадавхи өндөртэй, Дархан-131 сортоос дунджаар 1,2 ц/га-аар давуу ургацтай, налалт, ган, үрийн асгаралт, тоост харуу өвчинд тэсвэртэй . Жишиг сортоос бүтээгдэхүүнт иш, нэг түрүүний үрийн тоо, жин, 1000 үрийн жингээр илүү, бүтээгдэхүүнт бутлалт сайтай, арвин ургацтайгаас гадна хувьд, ялангуяа уураг, цавуулгийн агуулалтаар хүчит буудайн стандартыг хангасан сорт гэдэг үзүүлэлтүүдээр эрт болцтой сортуудаас шалгарч байна.

Иймд тухайн бүс нутгийн гангийн эрсдлийн бууруулах, ургацыг тогворжуулахын тулд Дархан -160 сортын үр үржүүлгийн ажлыг зохион байгуулах зайлшгүй шаардлагатай гэдгийг судалгааны үр дүн харуулж байна.

Мөн түүнчлэн тухайн бүс нутагт ирээдүйтэй сорт болох Дархан -172 сорт ургацаар стандарт сорттой ойролцоо буюу 0.1 ц/га-аар илүү 1000 үрийн жингийн үзүүлэлтээр 8 г-аар илүү, ишний өндрөөр стандарт сортын хэмжээнд байж, бүтээгдхүүнт ишний тоогоор стандарт сортоос 4-ширхэгээр илүү байгаа зэрэг нь цаашид энэхүү сорт нь тухайн бүс нутагт нутагшсан сортоор батлагдах боложтой тул ХХААҮЯамны Улсын сорт сорилтын зөвлөлөөр хэлэлцүүлж баталгаажуулах.

Мөн Их нууруудын хотгорын бүс нутагт ирээдүйтэй сорт болох Дархан -193 сорт ургацаар стандарт сорттой ойролцоо буюу 0.1 ц/га-аар илүү 1000 үрийн жингийн үзүүлэлтээр 8 г-аар илүү, ишний өндөрөөр стандарт сортын хэмжээнд байж, бүтээгдхүүнт ишний тоогор стандарт сортоос 4-ширхэгээр илүү байгаа зэрэг нь цаашид энэхүү сорт нь тухайн бүс нутагт нутагшсан сортоор батлагдах боложтой тул ХХААҮЯамны Улсын сорт сорилтын зөвлөлөөр хэлэлцүүлж баталгаажуулах.

ОХУ-ын Баруун Сибиррийн бүсэд нутагш сан Тобольская степная сортыг тухайн бүс нутагт нутагшсан сортоор баталгаажуулахаар ХХААҮЯ-ны Улсын сорт сорилтын зөвлөлийн хуралдаанаар хэлэлцүүлэх шаардлагатай гэж үзэж байна.

Ашигласан материал

1. Аваадорж Д., Хөрс судлал. УБ, 2014. 438 х.
2. Аваадорж Д, Баттулга О., Хөрс судлалын дадлагын ажил, УБ, 2003.
3. Бямбажав Н., “Газар тариалан” Улаанбаатар,. 2007
4. Ганбаатар Б, Долгор Ц “Үр тарианы шинэ сортууд” сэдэвт илтгэл, 2015
5. Мягмаржав Х. “Буудай” УБ. 2012
6. Я. Мягмарсүрэн “Зусах буудайн нутагшсан Дархан -160 сортыг тариалах технологи”, 2018.